

УДК 398.21

DOI 10.22162/2500-1523-2018-14-98-115

Жаңһрч Шавалин Даван бөлгүдин урн-зокъямжин өвэрц

Композиционные особенности песен джангарчи Давы Шавалиева

Epic Songs Recorded from Dava Shavaliiev: Compositional
Features

Б. Б. Манджиева (B. Mandzhieva)¹

¹ кандидат филологических наук, ученый секретарь, Калмыцкий научный центр РАН (358000, г. Элиста, Российская Федерация, ул. им. И. К. Илишкина, 8). E-mail: mbbairta@yandex.ru

Ph. D. in Philology (Cand. of Philological Sc.), Scientific Secretary, Kalmyk Scientific Center of the RAS (8, Ilishkin Str., Elista, 358000, Russian Federation). E-mail: mbbairta@yandex.ru

Аннотация. В статье рассматриваются песни «Джангара» из эпического репертуара талантливого калмыцкого джангарчи Давы Шавалиева. Полный репертуар джангарчи, состоящий из пролога и четырех песен, был записан в 1939 г. известным российским монголоведом А. В. Бурдуковым.

В данной статье изучены композиционное строение, мотивы и общие места эпических песен Д. Шавалиева, проведен сравнительно-сопоставительный анализ. Исследование эпического репертуара Д. Шавалиева позволило сделать вывод о том, что рапсод придерживался традиционного исполнения. Зная принципы сложения эпоса, джангарчи строил свое повествование на определенной основе, состоящей из пяти композиционных элементов: 1) выбор богатыря; 2) отправление богатыря; 3) выполнение героем цели похода; 4) возвращение богатыря; 5) пир.

Д. Шавалиев широко использовал традиционный и стандартизированный набор поэтических формул, стилистических и композиционных приемов, которые придавали его песням особую выразительность.

Ключевые слова: героический эпос «Джангар», традиция, джангарчи, Дава Шавалиев, эпический репертуар, песнь, мотив, композиционная структура, стиль

Товч аһул. Алдршсн нертэ хальмг баатрлг дуулвр «Жаңһриг» аңхн цагас авн үйэс үйд күргэд, өөрд-хальмгин бээдл-жирһлин адрута хаалһд учрсн кецү йовдлыг амн урн үгин билгэр дүрслэд, зовлңта түрү кемд ицл, зөрг үүдәһэд, өргмжтэ хамгинь өргэд, эндр өдр күртл хадһлж авч ирснь — билгтэ жаңһрчнрин күчн болдг. 1940-гч жилд бичэч Шалвра Нэрэ билгтэ жаңһрч Шавалин Даваһас дуулсн бөлгүдинь бичж авсн болдг. Энүнэ өмн, 1939-гч жилд, Эрэсэн моңһлч номт А. В. Бурдуков Хальмг Таңһд ирэд, Шавалин Даваһас баатрлг дуулвр «Жаңһрин» дөрвн бөлг бичж авад, жаңһрчин урн билгинь мөнкүрүлсн болдг. Эн өгүлдән бидн жаңһрч Шавалин Даван дүһргин бөлгүдин урн-зокъямж, мотивс болн ниит ормс шинжлж хэлэввидн.

Түлкүр үгмүд: баатрлг дуулвр «Жаңһр», улмжл, жаңһрч, дуулврин репертуар, бөлг, мотив, урн-зокъямжин тогтац, кевл

Abstract. The article examines songs of the *Jangar* from the prominent Kalmyk *jangarchi* Dava Shavaliyev's epic repertory. The whole of the *jangarchi*'s repertory to have included a prologue and four epic songs was recorded by the renowned Russian Mongolist A. Burdukov in 1939.

The paper studies compositional schemes, motifs and common features (episodes) traced in Dava Shavaliyev's epic songs, and provides a comparative analysis. The conducted work makes it possible to conclude that the rhapsode would follow the traditional performance patterns. Being aware of the essential structural principles of the epic, the *jangarchi* constructed the narratives of his within a certain framework to have included five compositional elements, namely: 1) selection of a hero (warrior), 2) his departure, 3) accomplishment of the task, 4) his return to homeland, 5) feast.

Dava Shavaliyev made ample use of traditional and standard poetic formulas, stylistic and compositional means that significantly added to the expressiveness of his songs.

Keywords: Heroic Epic of *Jangar*, tradition, *jangarchi*, epic repertory, song, motif, compositional structure, style

«Амн үгин өргн эңтэ бүтэлс хальмг улст элвг болдг болв чигн теднэс өндртән үлж һарсн, холас харгддг, арта сээхн өргл болсн «Жаңһр», хальмг баатрлг дуулвр, олна сана зүрк хойр авсн берк эрднь болж һарсмн» [Кичиков 1974: 3]. Алдршсн нертэ хальмг баатрлг дуулвр «Жаңһриг» аңхн цагас авн үйэс үйд күргэд, өөрд-хальмгин бээдл-жирһлин адрута хаалһд учрсн кецү йовдлыг амн урн үгин билгэр дүрслэд, зовлңта түрү кемд ицл, зөрг үүдәһэд, өргмжтэ хамгинь өргэд, эндр өдр күртл хадһлж авч ирснь — билгтэ

жаңһрчһрин күчн болдг. Теднә нерднь цагин холд билрж геедрв. Болв, билгтһрин бүтәсн «Жаңһр» цуг делкәд деер нернь туурсн дурсхл өргл болж тохрв.

«1920-гч жилмүдин эклцәс, советин йосн тогтад, Хальмг Таңһч бүрдснәс авн «Жаңһрин» бөлгүдиг орс келнд орчулх седвәр тәвгдсн мөн. Эн чинртә кергиг 1930-гч жилмүдин сүүләр бичәч Басңга Баатр болн орс шүлгч Семен Липкин күцәсмн. Тиигхдән эн хойр билгт хальмг улст нерн, олдн бахмж болх «Жаңһр» туулин байр кехмн гиж өлзәтә уха эк татж зарлсн болдг. 1940 жил баатрлг тууль «Жаңһрин» хол бөлгүд тохрад, 500 жил күцсн өөнд нерәдсн байр бүкл советин орн-нутгт өргмжтә кевәр темдглгдсмн» [Церенов 2005: 5]. «Жаңһрин» байрт орлцхар билгтә оln хальмг жаңһрчһр ирсмн: Басңга Мукөвүн, Бадмин Мөңкнасн, Васькин Гиля, Мукөвүнә Бадма, Аршана Чучя, Дорджин Цаган, Уртин Дамба, Лижин Төөлт, Жанахан Жугулжан, Козан Анжука, Көкән Коку, Самтна Эрнжән, Бадмин Инжр, Манжин Саңһж-Һәрә, Шавалин Дава, Эрднин Көкә, Кажин Араша. Эдн цуһар «Жаңһрин» марһанд орлцад, билг-эрдмән үзүлөд, оlnа зүрк авлсмн.

«Жаңһрин» байрин өөнд орлцсн амн урн үгин билгтһрәс шин бөлгүд болн эднә медсн нань чигн үүдәврмүдинь бичж авсмн, тедн дунд билгтә жаңһрч Шавалин Даваһас дуулсн бөлгүдинь бичж авсн болдг.

Шавалин Даван дүһргин хойр бөлгиг 1940-гч жилин туула сард бичәч Шалвра Һәрә бичж авад, тер жилдән «Улан туг» гидг седкүлд барлсмн. Жаңһрчин дуулж өгсн бөлгүд иим нерәдлһтә: «Ке шар цоохр мөртә Кермин көвүн Моңхуляла дәэллдгсн бөлг» болн «Арнзлын хурдн Зеердиг хулха авгсна туск бөлг» [Джангар, 2 1978: 293–317].

Шалвра Һәрә бичж авхин өмн, 1939-гч жилд, моңһлч номт Алексей Васильевич Бурдуков Ленинград балһснас Хальмг Таңһчд ирәд хальмг туульс, ду, бииһин айс бичж авсмн. Тегәд тер ирлһндән номт Шавалин Даваһас баатрлг дуулвр «Жаңһрин» дөрвн бөлг бичж авад, жаңһрчин урн билгинь мөңкрүлсн болдг.

Баатрлг дуулвр «Жаңһр» өвкһрин ухани чилшго зөөр болсндан оln номтһрин оньг авлсмн. Эн шинжлһтдән бидн «Жаңһрин» хол төрмүдәр шишлңг судлл кесн номтһрин көдлмшәр бәрмтг аввидн:

А. Ш. Кичиковин [Кичиков 1974; 1992], Н. Ц. Биткеевин [Биткеев 1990; 2001], Э. Б. Оваловин [Овалов 1973; 1977], Т. Г. Басангован (Борджанован) [Басангова, Манджиева 2004], В. З. Цереновин [Церенов 2005], Д. В. Убушиеван [Убушиева 2009; 2012; 2016], Ц. Б. Селееван [Селеева 2008; 2011; 2013] болн нань чигн.

«Баатрлг дуулвр — олна аһу ик төр хаһлгч урн зокъял. Онц күүнэ керг ямаран ик чинртэ болв чигн, онц төр кевтэн үлдэд, баатрлг дуулврин төрмүдэс һаза үлддг» [Кичиков 1974: 82]. Болв онц күүнэ эркн керг күцэгдснэ тууж «Жаңһрин» бөлгүдин нег сюжет эзлж. Сонһн сээхн зокъял болж хуврэд, оһн соңсачһрин чикнэ хужр хаңһаж, үйэс үйд дамжж, мана цаг күртл ирснь лавта. Эн бөлг — Хоңһрин гер авһһна тууж.

Профессор А. Ш. Кичиковин келсэр: «Баатрин гер авһһн, баатр күүнэ хадмуд хээһһн, баатрин хадмудчлһһн — тууһин багтавр; баатрлг тууль — онц күүнэ төр хаһлгч амн үүдэвр, баатрлг тууль — баатрлг (классик) эпосас ондан жанр, баатрлг дуулврин хол дора девсн» [Кичиков 1974: 83]. Иим болсн деерэс Хоңһрин гер авһһна тууж — баатрлг тууһин сюжет — ямаран учрар, ямаран кевэр дуулврин бөлгт хуврснь, тер хуврлһһнэ тууж ямаран болснь, мана хэлэврэр, нэрн шинжлһһнэ төр мөн.

Хоңһр баатр — хамгин хээртэ, онлд энкр дүр. «Жаңһрин» дүһргудт Хоңһрин дүр даң харһдг. Залухн наста, бодрхг, дээч баатр болж үзүлгдсн бийнь, Хоңһр дотатар, хээртәһәр үзүлгднэ.

Хоңһрин гер авһһна туск тууж Ээлән Овлан дүһргин бөлгүдт хамгин өргн бөлгнь болна. Шавалин Даван дүһргт «Азг Улан Хоңһрин гер авһһна бөлг» онц орм эзлнэ.

«Азг Улан Хоңһрин гер авһһна бөлгт» баатрин гер авһһна, баатр күн хадмуд хээһһнэ туск төр баатрлг тууһин үүл-йовдлла ирлцнэ.

Баатрлг дуулвр «Жаңһрин» зөрм бөлгүднь баатрлг тууһин эв-арһинь, тууһин үүл-йовдлын мотивс, элементс бийдән шиңгэж авсһн. «Азг Улан Хоңһрин гер авһһна бөлг» мана келснд бат бэрмт болж бээнэ. Баатрин гер авһһна седв — баатрлг дуулврт тууляс орж ирсн седв мөн. Зуг баатрлг туульд хадмуд хээһһнэ, гер авһһна үүлиг баатрин эк-эцк, өрк-бүл давуһна. Баатрлг дуулврт болхла, эн — өрк-бүлин үүл биш, хэрнь, төрин йосна керг-үүл болснас иштэ Бумбин орна богд Жаңһр хан эврән күцэж бээнэ.

«Азг Улан Хоңһрин гер авлһна бөлгин» урн-зокъямжнь иим элементсэс тогтна:

1. Арзин сүүр;
2. Алдр богд Жаңһр Хоңһрт хадмуд хээлһн;
3. Хар Кермн хаанад ирлһн;
4. Хар Кермн хан Жаңһр хаанас дөрвн юм сурлһн;
5. Азг Улан Хоңһр Жаңһрла эс зөвшөрлһн;
6. Хоңһр Хар Кермн хаанд йовлһн;
7. Хаана күүкнэ цаһан бумблвад орлһн;
8. Хаана күүк му тарха хойриг уга келһн;
9. Хоңһрин мөн сиитэн хээлһнэ хаалһ;
10. Хоңһрин хуврлһн;
11. Хоңһр Замбл хаани күүкн шаһата болснь: шар иштэ тоңһрг, хар цоохр альчур, алтн билцг;
12. Хаана күүкнэ һурвн марһанд орлцлһн (урлдан, саадг сум харвлһн, бөк бэрлдән);
13. Хоңһр Баатр Цаһан хаана көвүнлэ бээр бэрлдлһн;
14. Жаңһрахн һурвн марһа авад нээрлһн;
15. Мөн сиитэн авад хэрлһн;
16. Арзин сүүр.

«Жаңһрт» ямаранчн бөлг арзин сүүрэр эклдг. Арзин сүүрт хамгин күчн кергтэ керг-үүл халгддг. Шавалин Даван шинжлгджэх бөлгт Жаңһрахн һучн һурвн дуһу болад суусн цагла аһ Шавдл хатн Жаңһртан Азг Улан Хоңһрт хадмуд хээхин туск зэңг келнэ. Жаңһр зөвшэрэд, Арнзл Зеердэрн Хар Кермн хаанад ирнэ. Худ-анд болхар бээсэн Жаңһр медүлсн цагт Хар Кермн хан дөрвн юм сурна:

— Мини күүкнлэ худ болхла,
Санл Савр хойр боднган ас!
Арнзлын хурдн Зеерд
Оцл Дамбан Көк Һалзн күлг
Хойран унлһнд ас!
Тер дөрвн юмиг өгхлэчн,
Болхнь болх, бээхнь бээх, — гинэ.

Жаңһр сурсн дөрвн юмиг өгх зөвөн өгэд, худ-анд болх болад хэрнэ. Юм сурлһна мотив «Жаңһрт» олар харһна. Эн мотив — Жаңһрахниг хэр һазрин хан мухла болһж авхар бээсиг медүлгч

мотив. Ээлэн Овлан «Ээх Догшн Магна хаана бөлгт» «тавн юм сурлһна» мотив харһна. Жаңһр зөв гихлэ, һанцхн Хоңһр зөвөн өгхш. Магна хаана үлмэд орж өгх кецү йовдлыг Хоңһр эвдж зогсана. Мана шинжлжэх бөлгт Хоңһр бас Жаңһр богдын өмнэс зөрэд, Савр Санл хойриг үлдәһэд, бийнь Хар Кермн хаанад одна.

Хар Кермнэд ирэд, күүкиг ик цаһан бумблвад долан давхр шорта-буута церг давхртан манж бээхинь медэд, яһж күүкнд күрхэн ядад, «аршан хар нульмсан асхрулад уульна». Зуг Хоңһрин мөрнь арһлад, нөкд болад, күүкнэ бумблвад күрэд ирхлэ, күүкн өнчн му тархала өврлдэд кевтсн бээж. Эн мотив — Хоңһрин зөвтэ күүкн бишинь медүлжэх мотив гиж сангдна. Ээлэн Овлан «Хоңһрин гер авлһна бөлгт» Жаңһрин заасн Замбл хаани күүкн Зандн Герл шулм төрлтэ хэрд һарсинь Хоңһр медэд, хөвдөн даалһад, үзг-чиг уга йовад йовж, арһнь алдрад, цөл һазрт үкэд кевтсн цаглань мөн сиитнь ирэд аврна.

Тегэд эн хойр бөлгиг дүнцүлж шинжлхлэ, «худл мөн сиитин» мотив харһна гиж темдглх кергтэ.

Юуни төлө жаңһрчһр иим мотив орулдг бээсмн гихлэ, негдвар, баатрлг тууль-үлгүрт чигн, баатрлг дуулврт чигн иим мотив «зөвтэ күүкнэ» чинр медүлж, «зөвтэ күүкиг» олнас йилһж, өргж, үнлж бээхиг иткүлнэ гиж сангдна. Хойрдвар болхла, «зөвтэ күүкн» баатрт амр бишэр олгддгнь үзүлгдженэ. Зөвтэ күүкн буулһж авхин төлө баатр һурвн зүсн марһанд орлцхмн болжана.

Жаңһрин заасн күүкн зөвтэ бишинь медэд, Хоңһр зовад, йовад йовж муурсн, эцсн күлгән олад, үүрч авад көштлән йовна. Баатр күлгтәһән киитн булгин уснд ирэд амрна. Эн амрлһн (зөрмдән унтлһн) баатрт күнд даалһвр учрхинь медүлженэ. Амрлһна тускар профессор А. Ш. Кичиков иигж темдглсмн: «Ситуация сна-отдыха героя в локусе врага в сознании исполнителей связывается, вернее, объясняется предстоящим трудным испытанием богатыря по захвату хана-антагониста (табуна, скакуна, чудесного оружия и т. д.) и отмечается накануне кульминационных событий» [Кичиков 1992: 267].

Унтад амрсна хөөн Хоңһр Оцл Дамбан Көк Һалзн күлгән унад, Йондн Цаһан уулын ора деер һарад харна. Эн уул — хойр орна межэ. Нарн суух үзгт нег ик нутгин зах харгдна. Тегэд ээмшгтэ күүнэ

орнд юн учрхинь эс медсндэн баатр бийэн саглад, тарха му болад хүврнэ. Оцл Дамбан Көк Һалзнан хамута му дааһ кенэ. Хүврлһнэ мотив тууль-үлгүрин үүл-йовдлд олар харһна. Талын орна бээшнд йосн бийэрн орхла, Һазад манач церг бэрэд авчкх. Тегэд күн бичэ медж таньтха гihэд, баатр бийэн хүврэнэ. Ээлэн Овлан дүһргт эн мотив бас харһна. Хоңһр тарха му хожһр болад, цахрин нег эмгн өвгн хойрт үрн болад бээнэ. Шавалин Даван бөлгт Хоңһр бийнь гүжрдэд, күүкнэ ик цаһан бумблвад орад, һурв дэкж гиич болад, һурвн юм өгнэ: шар иштэ тоңһрган, хар цоохр альчуран болн алтн билцгэн. Эн һурвн бодьс — Хоңһриг күргн болсна герч мөн. Шар иштэ тоңһргнь шаһата болсинь медүлжэнэ, хар цоохр альчурнь хулд болсмн, алтн билцгнь болхла, «эмн цөсн иньг болый» гисиг медүлжэх юмн болж һарна. Зуг Замбл хан күүкэн Баатр Цаһан хаанд өгхэр худ бэрлдсн бээж. Эн мотив баатрлг туульд бас харһна. «Хойр хүрм дегц ирнэ гидг нэрн төр: хойр худын негинь шүүһэд, наадкинь өөхлэ, хөөнэн өшэн чигн болдг. Тегэд күүкнэ эцк һурвн зүсн марһа зааснь тер» — гиж эн туст эврэ тоолвран А. Ш. Кичиков бичсмн [Кичиков 1974: 93].

Шавалин Даван «Азг Улан Хоңһрин гер авлһна бөлгт» Замбл хан һурвн марһа зарлна:

... Ода һурвн марһа кетн.
Хойр эдл залуһиг
Алькниньчн йилһж болшго.
Саадгтан мергнь,
Бөкдэн чидлтэнь,
Мөрндэн хурднь
Мини күүкиг автха, — гинэ.

[Шавалиев 2005: 62].

Хаана күүкнэ һурвн марһан: мөр урлдан, саадгин сум хавлһн, бөк бэрлдэн. Азг Улан Хоңһр һурвн марһаг шүүһэд, күүкиг буулһна. Бөлг арзин сүүрэр төгсгднэ.

Шавалин Даван дуулсн «Ке шар цоохр мөртэ Кермин көвүн Монхуяла дээлдгсн бөлг» бээр бэрлдэнэ бөлг гиж нершлж болхмн. Бээр бэрлдэнэ, дээч утхта бөлгүд тосхлтарн, кев-янзарн хоорндан өөрхн. Зураһинь һарһад шинжлхлэ, цуһар чигн нег тоота эңгэс бүрднэ гihэд, номт А. Ш. Кичиков «Жаңһрин» иим бөлгүдиг иигж эңглсмн:

I. Арзин сүүр деер айнд мордх баатриг шүүж авлһн;

II. Баатрин йовуд хаалһ;

III. Олзд авх объект диилж авлһн (бэрлһн);

IV. Баатрин хэрүд хаалһ;

V. Арзин сүүр.

Бөлг болһна үүл-йовдл өвэрц, эврэ болна. Бөлг болһнд тосхлтын тавн энг эврэ аһулһас тогтна. «Жаңһрт» ямаранчн бөлг арзин сүүрэр эклнэ. Шавалин Даван «Ке шар цоохр мөртэ Кермин көвүн Моңхуяла дээлдгсн бөлгт» Бумбин орнахн бүрн-бүтн, дэн-дажг уга, амулң-менд бээһэд арзин сүүрт суусн цагла нег ээмшг учрна. Ке шар цоохр мөртэ Кермин көвүн Моңхуя Жаңһрин Аксхлан Харвада адучиг тэрнин унтлһар унтулна. Адуч догшн тэрнтэ нөөртэн диилгдэд бээхлэрн, йорлна. Хойр алтн темнэр нүдндэн телг тэвнэ, тер бийнь хойр темн хуһрж одна. Эннь — дээсн ид-сидтэһинь, күчтэһинь медүлжэх темдг.

Кермин көвүн Моңхуя — Жаңһрин дээсн, эн баатр йисн түм күрсн йисн Бумбин улан тунжр адуг көөһэд авад одна. Аксхлан Харвада Жаңһрт юуһан келж одхви гиһэд зовна. Тегэд ол манхн Цаһан уулын ора деер һарад харвхла, ке шар цоохр мөртэ Кермин көвүн Моңхуя йисн түм күрсн йисн Бумбин улан тунжр адуг көөж йовсинь үзнэ. Арһ уга, Аксхлан Харвада Моңхуяд нөкд адуч болад, адуһинь хураж йовад, арнзл хурдн Зеердин эцкинь хулхалад, Жаңһран темцэд зулна.

Айнд мордх баатриг шүүж авлһн бөлг болһнд өвэрц болна. Жаңһр айнд мордх баатриг бийнь шүүж авна, зэрмдэн бийнь һарад йовна. Ээмшг учрсинь медснэ хөөн Жаңһр тер даруһь айнд мордхан медүләд, арнзлын хурдн Зеердиг арвн хойр боднгин күлгтэг тохулна.

Мөр тохлһна зурциг жаңһрч диг-даратаһар үзүлсмн. Б. Л. Рифтин «Из наблюдений над мастерством восточномонгольских сказителей (Магтал коню и всаднику)» гидг статьядан мөр тохлһна зурцин тускар иигж бичсмн: «“расчлененное” описание коня, то есть “по частям”, с явной гиперболизацией», — гиж дуулврин нег онцлг темдглсмн [Рифтин 1982: 70]. «Жаңһрин» дуһргудт мөр тохдгнь — мөрч Буру Мангна, Баһ Дөрвдэ (1862 ж.) дуһргт — мөрч Күүкн Цаһан Хоңһрин күлгиг тохна.

Мөр тохлһна зурц «Жаңһрт» эрк биш дурта седв болна. Дурһг болһнд эн седв эврәһәрн тогтдг болв чигн, нег зурата болна. Шавалин Даван бөлгт мөрч боднгин мөриг бәрж авад, хазарар хазарлад, дел мөнгн делтр дөшүлн тәвәд, толь мөнгн тохминь тәвәд, эмәлиг тохад, татуринь дөрвн хавснднь ортл татад, төмрин сәәһәр боһчад тохна.

Дарунь Жаңһрин болн баатрмудын хувцлһна седв өггдсн цагт жаңһрч эәрстин хар елднгин зурц өгәд, дәәни хувц болн зер-зев агсад белн болсинь үзүлнә. Баатрмудын йовуд хаалһ адһмтаһар эклжәхинь иим үгмүд медүлж бәәнә:

...Күлгүд оһтһуһин

Овхл цаһан үүлнлә

Хутхлдн һарад одв...

[Шавалиев 2005: 75].

Өл маңхн уул межә болжана, эн уулас һатц — өшәтнә һазр. Айнд мордж йовх баатрмуд межәд ирхләрн, өл маңхн уулын ора деер һарад хэләнә. Нарн һархин наад үзгт көөж йовх адуһан үзцхәнә. Жаңһр баатрмудтаһан йоввчн, Кермин көвүн Моңхуляла нежәдәр бәэр бәрлдхәр шииднә. Мана тоолврар, арвн хойр бийәрн нег баатриг дәәлхлә, эвго болх учрас нежәдәр бәэр бәрлдцхәнә. Хамгин түрүнд Оцл Дамбан Көк Һалзн күлгтә Арг Улан Хонһр дәврәд орхла, Кермин көвүн Моңхуля киитн хар бәрнкәрн һурв шааһад шавтана. Дарунь Күнкән Алтн Чееж дәврәд орна, бас күчлж чадхш. Тегәд Жаңһр сумни эзн Баатр Цаһан гидг боднган тәвнә. Баатр Цаһан сумарн хортыг шавтахла, Моңхуля зулад гүүһәд одна. Жаңһр бийнь көөж күцәд, армдан өлгчкәд, шавтсн баатрмудан эдгәһәд, хортн баатриг үй-үйәрнь салһж, үзг болһнд хайж уга кетн гиж зачна. Зуг Хонһр Жаңһрин үг соңслго, хадын көндә дотр хаяд, уул күүкн гидг уулар дарулад оркна. Кергән күцәсн баатрмуд адуһан авч ирәд, арзин сүүр кецхәнә.

Бумбин орна өшәтн — Кермин көвүн Моңхуля — басл күчтә баатр, юңгад гихлә, тиим оln «йисн түм күрсн йисн Бумбин улан тунжр адуг» көөж авч йовна. Зуг хортн баатрла Бумбин орна баатрмуд нежәдәр дәәлдцхәнә. Ээлян Овлан «Әэх Догшн хаана бөлгт» харһсн әдл мотивин тускар А. Ш. Кичиков иим цәәлһвр өгсмн: «Маңна хаана бийинь аһу күчтә бәәдләр жаңһрчнр урлг янзар үзүлж чадж. Маңна хан ямаран чигн зер-зевәс, кен чигн

баатрин шүрүнэс сүрдхш. Хоңһр, Савр, Санл мет шалдг баатрмуд Маңна хаана шүрүнлэ харһж цоклдна. Хамгин сүүлд Жаңһр бийнь армарн армдад диилсэр үзүлгдж. Иигж, эдү метэр дээлдлһ үзүлдгнь «Жаңһрин» оln зүсн хувлврлэ ирлцэтэ, шин юмн эн туст уга. Зуг нег өвэрцнь: түрүлэд Хоңһр, дарунь Савр, дарунь Санл дээнд орлһн (Санл, Савр, Хоңһр, хамгин сүүлд Жаңһр дэврсэр, чидл баһтаһас чидл иктэ талнь дүсэд орлцдг зөвтэ бээсмн: тиигж талын бөлгүдт харһна). Традицэс хажисн йовдл гиж темдглхнь: Жаңһр Маңна хаанла онц бээр бэрлдхлэрн, арман хуһлсна хөөн оln баатрмудыннь дөңгэр хортан дарж авна. Тиигж демнж дииллһн — хуучн эпосин йоснд уга йовдл: хойр баатр нүүрцэд, эврэ чидлэр медлцх зөвтэ, хэврһэс дем авч дээсэн дардг йовдл баатрлг дуулврт харһдго юмн» [Кичиков 1974: 114].

Шавалин Даван дуулсн бөлгүдэс эн шинжлжэх бөлг ахрхн болвчн, урн-зокъямжарн, ниит ормсарн, мотивсэрн соньн, өвэрц. Эн бөлгүд келнэ кев-янзарн, бөлгүдин урн-зокъямжарн эрт цага Баһ Цоохра дүһргин «Догшн Замбл хаана» болн «Догшн Хар Кинэсин» бөлгүдлэ ирлцнэ.

В. 3. Цереновин тоолврар, Шавалин Даван «Кермин көвүн Моңхуляла дээлдгдсн бөлг» Баһ Цоохра «Догшн Замбл хаана бөлглэ» ирлцэтэ: «„Догшн Замбл хаана бөлгт” Жаңһрин йисн миһн цусн зеерд тунжр адуг Аксахл Бада гидг адуч хэрүлдг бээж, Шавалин Даван бөлгт «йисн түм күрсн йисн Бумбин улан тунжр адунь Аксахлан Харвада гидг адучта санжл. <...> Адуна то эдл йисн гисн тооһар эклнэ. Бас учрта. Кезэнэ йисн гисн тоод сидтэ, авта чинр зүүлһдг бээсмн. Дэкэд болхла, «Жаңһрт», туульд адун кезэдчн күцц биш тоота болна. Тегш түм, эс гиж бум күрсн адун уга. Түм күрэд, тохм тасрна гиж сеждг бээсмн» [Церенов 2005: 17].

Шавалин Даван «Кермин көвүн Моңхуляла дээлдгдсн бөлг» Ээлэн Овлан «Арта Улан Хоңһр Дуутхулын ач, Дуутын көвүн Аля Моңхляг бэргсн бөлглэ» зэрм тоотарн ирлцдг болвчн, урн-зокъямжарн ондан болна. Эн бөлгүдт Бумбин орна өшөтһрин, хэрин баатрмудын нерд ирлцнэ, зуг Ээлян Овлан бөлгт — Дуутхулын ач, Дуутын көвүн Аля Моңхля болна, Шавалин Даван бөлгт — Кермин көвүн Моңхуля болна. Агт көөлһнэ седв «Жаңһрин» Баһ Цоохра дүһргт болн Ээлян Овлан бөлгүдт харһна. Бумбин орна баатрмуд

өшөтн дэ босхад, агт адуһинь көөж авад һархла, тиим ээмшг учрсн цагла эдн тер дарунь ни-негн болж, көөсөн күцэд, дээсэн дарад, берк үүлэн күцәһэд, эврәннь адуһан хэрү көөж авч ирнэ.

Шавалин Даван дүһргт «Арнзлын хурдн Зеердиг хулха авгсна туск бөлг» ончта орман эзлнэ. Эн бөлг аһулһарн, мотивсэрн, седвэрэрн сонһн.

Бөлгин урн-зокъямжин тосхлт шинжлхлә, иим болж һарна:

I. Арнзлын хурдн Зеердиг хулха авлһн.

II. Айнд мордх баатриг шүүж авлһн.

III. Баатрин йовуд хаалһ.

IV. Олзд авх объект диилж авлһн.

V. Баатрин хэрүд хаалһ.

VI. Арзин сүүр.

Шавалин Даван «Арнзлын хурдн Зеердиг хулха авгсна туск бөлгин» эклц наадк бөлгүдәс ондан. «Жаңһрт» бөлг болһн арзин сүүрәр эклдг, зуг эн шинжлгджәх бөлг өвәрц эклцтә. Эн эклциг арнзлын хурдн Зеердин магтал гиж келж болхмн, юңгад гихлә, сән бийинь магтж, өргж үзүлсмн:

Арнзл хурдн Зеерд мөрн
Көк девән өвсн хазлврта,
Киитн булгин усн услврта,
Көк зандн модн шөргәлһтә,
Көгсн зандн модн сүүдрлһтә,
Нүдндән күрм әэрү хаздг,
Чикндән күрм шуура хаздг,
Тер шуураһан хазсн цагтнь
Хаврин хөн, хурһн ниилжәх
Дүңгә әәтәһәр хаздг санж

[Шавалиев 2005: 80].

Богчин көвүн Бор Маңнан «алг хойр тәрнин хар нүднь анылдад» бәәхлә, хойр алтн темнәр нүдндән телг тәвсн бийнь, темн хуһрад, мөрч унтж одна. Эн мотив дүһргин «Ке шар цоохр мөртә Кермин көвүн Моңхуляла дээлдгсн бөлгин» мотивлә әдл болна. Хортна баатр, Кермин көвүн Моңхуля, йирин баатр биш, эн баатр «йирн йисн эрдмтә», эрдмин негнь — тәрнин күчәр ямаран болвчн баатриг унтуллһн. Моңхулянь эмнь бийднь уга, эн — һазад әмтә баатр. «Ке

шар цоохр мөртө Кермин көвүн Моңхуляла дээлдгсн бөлгт» Жаңһр Моңхуляг диилэд: «Үй-үйэрнь утлад, үзг болһнд салһж хай!» — гисн зэрлг Хоңһрт өгсн бийнь, Хоңһр зүткэд, баатриг «хадын көндө дотр хаяд, күүкн уул гидг уулар дарулад» хайсмн. Уулар дарулһн — эмнь бат, үкдгсн баатрин темдг. Жаңһр терүг ээлдж медэд, Хоңһрт заксн болжана. Моңхуля Жаңһрин арнэл Зеердиг хулхалад йовж одсн, Бумбин орнахн нег эрднь болгсн күлг уга үлдсмн. Бүрн-бүтн бээсн орн ода эвдргдэд, нег үнтэ эрднь болсн сүлд уга үлдсн болжана. Тегэд, төвкнүн бээдл хэрү учрахин төлэ эвдргдсн хамгиг орн-нутгтан хэрүлх зөвтэ болжана.

Урн-зокъямжин хойрдгч эңгнь — айнд мордх баатриг шүүж авлһн. Арг Улан Хоңһр бийнь айнд мордх санаһан медүлнэ. Эн эңгд эдл ниит ормс харһна: мөр тохлһна зурц, баатриг хувцлһн, зун алд цулвр ээжэрн томулж авлһн.

Баатрин йовуд хаалһ гидг эңгд Хоңһрт «...һатлж — һатлвр өгш уга, эргж — эрглһ өгш уга / Һэңгин мөңгн дала харһна», эннь болхла, хаалһин нег харшлт. Баатрт күлгнь нөкд болад, эдн һатлцхана. Дарунь «Һатлж чигн болшго, / Эргж чигн болшго / Ө-шуһу модн харһна», ода яһс гиж санжаһад, баатр бийән чаңһаһад, ац харһа модыг сөңглэд, шивэд, хаалһ һарһад, Шар Ширмин хаани нутгин захар орад ирнэ.

Бөлгин урн-зокъямжд баатр олзд авх объектиг диилж авлһн гисн — басл күчр, күнд даалһвр. Тегэд баатр бийән күүнд медүлшгөһин төлэ өнчн тарха болж хүврнэ, мөрән хамута му дааһнд хүврүлнэ, дарунь нутг эргнэ. Зэңг ядад, Шар Ширмин хаанад ирэд, Кермин көвүн Моңхуляла бээр бэрлднэ. Моңхуля Хоңһриг алхар седхлә, Хоңһр хад чолунд хүврнэ. Чолуна мотив — йир соньн мотив. Чолунд хүврнэ гиснь — алгддг уга баатр болж һарчана (мотив неуязвимости). Эн мотив тууль-үлгүрт харһна. Һазад эмтэ баатр яһж болвчн алхар күчлвчн, алгддгсн болна. Моңхуля хорта һасар шааһад алхар давсгиннь экэр шаана, тер бийнь Арг Улан Хоңһр шарлад одхас биш, хордж үкхш. «Жаңһрт» баатрмуд бээр бэрлдсн цагтан зэрмдән давсгиннь экэр суляд оддг, юңгад гихлә, давсгин экэр тусхла, амрар диилвр бэрж болна.

Эн бөлгт харһдг эмдрүлһнэ мотив соньн болж медгднэ. Арг Улан Хоңһр хорта һасар шааһад, хорн бийднь шингрэд, үкхин алднд

күрсн цагла Шар Ширмин хан отч-бөөһөр тер хориг тээлрүлж авна. Арг Улан Хоңһр өнчн тарха болж хүврэд, хорта аюлас гетлэд, Шар Ширмин хаанд көвүн болад, хадмуд хээһэд, нег күүк буулһна. Тегэд эн күүкн Хоңһрт нөкд болад, арнзлын Зеерд альд бээхинь келж өгнө. Баатрин нөкдин мотив баатрлг туульд олар харһна, «Жаңһрт» чигн эн тархагдсн болдг.

Арг Улан Хоңһр кергән күцәһэд, маңхн Цаһан уулд давхртан далн шорта-буута церг арнзлын хурдн Зеердиг манад бээсиг медэд, мек һарһад, күлгән авч зулна. Зуг ардаснь некүл көөлдэд ирнө. Хоңһр цаг зуур диилгдэд бээхлэ, Хоңһрин эцк Бөк Мөңгн Шигшрһ болн алдр богд Жаңһр Хоңһрин Зандн Зула хатнас һарсн көвүнлән, арвн негн боднтаһан Шар Ширмин хаанаг дээлэд, барун халхднь тамһан дарад тэвнө.

«Жаңһрт» тамһ тэвлһн гисн — орж өгснэ темдг болжана. Дарсн дээснәннь үгинь авсн деерән оруд нутг гиж тамһ тэвдг. Ээлян Овлан дүһргт иим мотив «Орчлңгин сээхн Мингйан Түрг хаани түмн шар цоохр агт көөгсн бөлгт» харһна:

Хан Жаңһрин ширәһәс

Һурваһад әдс авад,

Сүүр сүүртән суув.

Ардк хойр бодң күләһән тээлэд,

Арвн сәәһинь алхад,

Тавн сәәһинь ташад,

Тал дунднь орад суув.

«Дән талтн дала болый,

Дәвхднь — күлг болый,

Хәрни нег халасн болый!» — гиж

Эзн Жаңһрас эрв.

«Эврә бийм хан болад бәәв чигн,

Хәрин дээснд халгсн,

Хамг һазрт алдршгсн,

Арвн хойр бодңгас суртн», — гив.

Күнд һарта Савр босч ирэд:

«Мана сурсн күүнд хэрү өгдг юмн эн!» — гиһэд,

Барун халхднь

Бамбан улан тамһ тэвб [Джангар, 1 1978: 440].

Тамһ дарлһн гисн туужд уга юмн, эн жаңһрчнрин бүтүһәр келгдсн үг. А. Ш. Кичиков тамһин тускар иим тээлвр кесмн: «Тамһин нернь — бамбан улан тамһ. Эн нерн — хойр зүсн тээлвртә: бамба гисн үг халхан (шит) гисн чинртә; тиим тамһ — баатрин халхана чигн келвэртә, янзта бээсн болх» [Кичиков 1974: 133]. Мана хэлэцэр болхла, тернь чигн зөв, орж өгсн нутгин баатрин эмнднь күн күрш уга болжана.

«Шавалин Даван бөлгүд сидтә туульсла өөрхн кевәр залһлдата. Баатрлг туулин баатр чидлән зөрж, мек-тах угаһар, ээж-аавин өгсн ээм-далар медлцдг биший. Сидтә туульд баатр мек һарһж диилвр бәрнә. Хоңһр Шар Ширмин хаанад көвүн болсн болад, Арслң бодңгин күүк залад, үрән һарһад, Зеерд күлгән олж авна. Эн тустан Шавалин Даван бөлгүд Басңга Мукөвүнә келсн «Жаңһрла» йир өөрхн. «Хоңһр Шар Бирмс хаани Дууни нертә дуулх, довтлхла цөклдг үлд хойриг авч ирхәр одхларн, Ботхни көвүн Самблин дү күүк өргэлэд, түүнәсн үртә бээжәһэд, күүкд күүнәннь келсәр нексән олж авна. Эн хойр бөлгүдт Жаңһрин дээс дарлһнд Хоңһрин хәр һазрт һарсн көвүд нөкд болна» [Церенов 2005: 16].

«Арнзлын хурдн Зеердиг хулха авгсна туск бөлгт» Хоңһрт һатлж болшго һәңгин мөңгн дала харһхла, баатрин Оцл дамбан Көк һалзн күлг эзән магтж урмд өгнә:

— Күлг болгсн намаг
Үнндән девтәһэд авсн хөөн,
Усчад чигн һархв.
Цулвр чини зун алд болсн хөөн,
Зург болсн Хоңһр эс билч,
Зун алд эрг деер
Һәрәдәд чигн тусхлч! — гив

[Шавалиев 2005: 87].

Эн бөлгт нег өвәрц магтал харһна, кел бәргдсн Хоңһриг Жаңһр иигж магтна:

— Арг Улан Хоңһр мини!
Тәк Зул хаани ач эс билч,
Тансг Зул хаани жич эс билч,
Төөлрг түвд алдр Ширкин
Төвшүн Шигшргәс һарсн

Зун орнд зөрмгэрн туурсн,
Зурһа орсн наснаһн авн
Бөкөрн туурсн,
Зөрмг Улан Хоңһр мини!

Эн магтсн магталас Жаңһр Хоңһр хойр үй төрл болж һарчакһинь медгдж бээнэ, эн өвэрциг В.З. Церенов бас темдглсмн [Церенов 2005: 23]. А.Ш. Кичиковин ухан-тоолварар: «Удандан келгдэд йовж Хоңһр оһн соңсачһрин уханд Жаңһрин өөрхн төрл-садн болж бээнэ» [Кичиков 1967: 71].

«Оцл Дамбан Көк Һалзһн күлгтэ Азг Улан Хоңһр нисдг алг мөртэ Арл Манз хааг даргсн бөлг» — Шавалин Даван дуулсн бөлгүдэс хамгин сонһн, күүнэ зүрк авһм, оһнд таасгдсн бөлг. Эн бөлг урн-зокъямжарн, үүл-йовдларн Ээлән Овлан «Арг Улан Хоңһр Ээх Догшһн Маңна хаанла бээр бэрлдсн бөлглэ» йир өөрхн, зуг эврэ онц темдгүдтэ, өвэрц мотивстэ болна.

«Жаңһрин» дүһрг болһнд гилтэ «тавн юм сурлһн» бөлгин зэңгдвр сюжет болж харһна. «Тавн юм сурлһн» — хамгин делгрңгү мотив болж һарна. Эн бөлгэс нань «тавн юм сурлһн» Басңга Мукөвүнэ зурһадгч («Аю Манзин Буурлта Ээх Маңна хаани очн болгсн уланта Нарни Герл гидг баатрһн Жаңһрахна шижтэ тавн юм сурж ирсн бөлгин» зэңгдврһн болна. Шавалин Даван бөлг Ээлән Овлан бөлглэ утхарн ик өөрхн, хоорндан, нег-негндән нег сюжетин хувлврмүд болм бөлгүд. Болв иим хату неквр тэвлһн мет мотив «Догшһн Хар Кинэсин бөлгт», «Догшһн Шар Маңһсин бөлгт» чигн харһна, «Ут Цаһан хаана Уулын Шар Бирмн» гих нерэдлһтэ бөлгт хэр баатр Хоңһриг авхар ирнэ.

Тер тавн сурсн юминь хэлэхлэ, сонһн тээлвр учрна. Аһ Шавдл — хаана хатн. Хатан булагдсн хан-төрән алдснла эдл, алдршго му нерн. Арг Улан Хоңһр — хамгин шалдг баатр, Бумбин орна арслн. Хоңһр — орн-нутгин тулг. Тулган геесн орн — нурсна темдг (тер дотр: Хоңһр эк ориг хурасн биший). Ээтин көвүн Шоңхрин тускар «алинчн эрдмиг альхн деерән тогтасн залу» гиж келгднэ. Эн баатрар хортн дээсн туслагчан кехэр седнэ. Ээлән Овлан дүһргт, «Ээх Догшһн Маңна хаана бөлгт», хортн Мингйан баатрар Жаңһрин эркн сән сөңчэр, зардг зарцан кехэр седнэ. Эннь болхла, арзин сүүр хоосрв гисн темдг. Арнзл хурдн Зеерд мөрн — хаана заяһн

күлг, хан Жаңһрин уна күлг. Хан йоснас буухла, алдр күлгнь чигн керг уга. Деернь Көк һалзнь күлг — хамгин сән күлгүдин негнь. Эн «тавн юмна» чидл-чинр Бумбин орнас халгдад, Арл Манз хаана чидл немжәнә.

«Жаңһрин» билгин нег сәэхн сурһмжнь — диилгдсн дээсиг дажрдго, әмд-менд тәвдг, гер-малынь талхж авдго гижәх юмн. Бумбин орна баатрмуд өшәтә дээсән диилхләрн, геминь тәвж өгдг заңта. Хортн алач-махч болв чигн, Бумбин орна баатрмуд тиим зерлг ховдг седклтә биш, күлңңһү улс болж үзүлгддг йоста.

Источники

Джангар 1978 — Джангар. Калмыцкий героический эпос (тексты 25 песен): в 2 т. / сост. А. Ш. Кичиков; КНИИЯЛИ. М.: Наука, ГРВЛ, 1978. Т. 1. 442 с. Т. 2. 417 с.

Шавалиев 2005 — *Шавалиев Дава*. Джангар. Эпический репертуар / сост., подгот. текстов, исслед. и примеч. В. З. Церенова. Элиста: Эрдем, 2005. 190 с.

Sources

Jangar: the Kalmyk heroic epic (texts of 25 songs). In 2 vols. A. Sh. Kichikov (comp.). Moscow: Nauka, 1978. Vol. 1. 442 p. Vol. 2. 417 p. (In Kalm.)

Shavaliyev Dava. *Jangar*: epic repertoire. V. Z. Tserenov (comp., prep., etc.). Elista: Erdem, 2005. 190 p. (In Russ. and Kalm.)

Литература

Басангова, Манджиева 2004 — *Басангова Т. Г., Манджиева Б. Б.* Эпический репертуар калмыцкого сказителя Давы Шавалиева // Этнопоэтика и традиция / отв. ред. В. А. Бахтина. М.: Наука, 2004. С. 83–93.

Биткеев 1990 — *Биткеев Н. Ц.* Калмыцкий героический эпос «Джангар»: проблемы типологии национальных версий. Элиста: Калм. кн. изд-во, 1990. 155 с.

Биткеев 2001 — *Биткеев Н. Ц.* Джангарчи. 2-е изд., испр. и доп. Элиста: АПП «Джангар», 2001. 447 с. (На рус. и калм. яз.).

Кичиков 1967 — *Кичиков А. Ш.* Версии и песни “Джангара” // Ученые записки КНИИЯЛИ. Вып. 5. Сер. Филология. Элиста, 1967. С. 55–72. []

Кичиков 1974 — *Кичиков А. Ш.* Героический эпос «Джангар». Элиста: Калм. кн. изд-во, 1974. 160 с. (На калм. яз.)

Кичиков 1992 — *Кичиков А. Ш.* Героический эпос «Джангар». Сравнительно-типологическое исследование памятника. М.: Вост. лит., 1992. 320 с.

- Овалов 1973 — Овалов Э. Б. “Общие места” (Locī communes) в поэме “О поражении Свирепого Хара Киняса” // Филологические вести. Вып. 5. Элиста: Калм. кн. изд-во, 1973. С. 61–88.
- Овалов 1977 — Овалов Э. Б. Поэма о поражении свирепого Хара Киняса в эпосе «Джангар». Элиста: Калм. кн. изд-во, 1977. 79 с.
- Рифтин 1982 — Рифтин Б. Л. Из наблюдений над мастерством восточномонгольских сказителей (магтал коню и всаднику) // Фольклор. Поэтика и традиция. М.: Наука, 1982. С. 70–92.
- Селеева 2008 — Селеева Ц. Б. Мотив пира в структуре эпического сюжета (на примере синьцзян-ойратской и калмыцкой версий эпоса «Джангар») // Вестник Калмыцкого института гуманитарных исследований РАН. 2008. № 3. С. 52–54.
- Селеева 2011 — Селеева Ц. Б. Статические и динамические свойства пространства и времени в эпосе «Джангар» // Вестник Калмыцкого института гуманитарных исследований РАН. № 1. 2011. С. 173–177.
- Селеева 2013 — Селеева Ц. Б. Указатель тем калмыцкой и синьцзян-ойратской версий эпоса «Джангар». Элиста: КИГИ РАН, 2013. 276 с.
- Убушиева 2009 — Убушиева Д. В. Багацохуровский цикл «Джангара» в записях XIX века (сюжетика и сохранность эпического текста): автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Элиста, 2009. 21 с.
- Убушиева 2012 — Убушиева Д. В. Сохранность и вариативность эпического текста (материал трех разносюжетных песен Багацохуровского цикла калмыцкого героического эпоса «Джангар») // Научное наследие профессора А. Ш. Кичикова и актуальные проблемы современной калмыцкой филологии и культуры: мат-лы регион. науч. конф., посвящ. 90-летию со дня рождения профессора А. Ш. Кичикова. 2012. С. 133–135.
- Убушиева 2016 — Убушиева Д. В. Археографическое описание текстов песен Багацохуровского цикла XIX века // Гуманитарная наука Юга России: международное и региональное взаимодействие: мат-лы II Междунар. науч. конф. Элиста: КИГИ РАН, 2016. С. 280–281.
- Церенов 2005 — Церенов В. З. Жаңһрч Шавалин Дава // Шавалиев Дава. Джангар. Эпический репертуар / сост., подгот. текстов, исслед. и примеч. В. З. Церенова. Элиста: Эрдем, 2005. С. 5–27.

References

- Basangova T. G., Mandzhieva B. B. Kalmyk taleteller Dava Shavaliev's epic repertory. *Etnopoetika i traditsiya*. V. A. Bakhtina (ed.). Moscow: Nauka, 2004. Pp. 83–93. (In Russ.)
- Bitkeev N. Ts. The Kalmyk heroic epic of *Jangar*: typology of national versions revisited. Elista: Kalm. Book Publ., 1990. 155 p. (In Russ.)

- Bitkeev N. Ts. The Jangarchi. 2nd ed., rev. and suppl. Elista: Dzhangar, 2001. 447 p. (In Russ. and Kalm.)
- Kichikov A. Sh. The *Jangar* Epic: versions and songs. *Uchenye zapiski KNIIYaLI*. Is. 5. Ser. 'Philology'. Elista, 1967. Pp. 55–72. (In Russ.)
- Kichikov A. Sh. The heroic epic of *Jangar*. Elista: Kalm. Book Publ., 1974. 160 p. (In Kalm.)
- Kichikov A. Sh. The heroic epic of *Jangar*: a comparative and typological study. Moscow: Vost. Lit., 1992. 320 p. (In Russ.)
- Ovalov E. B. 'Common places' (Loci communes) in (versions of) the epic song 'About the Defeat of Khara Kinäs the Furious'. *Filologicheskie vesti*. Is. 5. Elista: Kalm. Book Publ., 1973. Pp. 61–88. (In Russ.)
- Ovalov E. B. The *Jangar* Epic: the poem 'About the Defeat of Khara Kinäs the Furious'. Elista: Kalm. Book Publ., 1977. 79 p. (In Kalm. and Russ.)
- Riftin B. L. Observing the mastery of Eastern Mongolian tale-tellers (a *magtal* (praise) to the horse and his rider). *Fol'klor. Poetika i traditsiya*. Moscow: Nauka, 1982. Pp. 70–92. (In Russ.)
- Seleeva Ts. B. A motif of the feast within the structure of an epic plot (a case study of Xinjiang Oirat and Kalmyk versions of the *Jangar* Epic). *Vestnik Kalmytskogo instituta gumanitarnykh issledovaniy RAN*. 2008. No. 3. Pp. 52–54. (In Russ.)
- Seleeva Ts. B. Static and dynamic properties of space and time in the *Jangar* Epic. *Vestnik Kalmytskogo instituta gumanitarnykh issledovaniy RAN*. No. 1. 2011. Pp. 173–177. (In Russ.)
- Seleeva Ts. B. The Kalmyk and Xinjiang-Oirat versions of the *Jangar* Epic: an index of topics. Elista: Kalm. Hum. Res. Inst. of RAS, 2013. 276 p. (In Russ.)
- Tserenov V. Z. Jangarchi Dava Shavaliev. *Shavaliev Dava. Dzhangar. Epicheskiy repertuar*. V. Z. Tserenov (comp., prep. etc.). Elista: Erdem, 2005. Pp. 5–27. (In Russ. and Kalm.)
- Ubushieva D. V. The Baya Tsokhor Cycle of the *Jangar* Epic in 19th-century recordings (plots and integrity of original epic narratives). A PhD thesis abstract. Elista, 2009. 21 p. (In Russ.)
- Ubushieva D. V. Integrity and variability of the epic text (a case study of three different songs of the Baya Tsokhor *Jangar* Cycle). *Nauchnoe nasledie professora A. Sh. Kichikova i aktual'nye problemy sovremennoy kalmytskoy filologii i kul'tury*. Conf. proc. 2012. Pp. 133–135. (In Russ.)
- Ubushieva D. V. The Baya Tsokhor Cycle: an archaeographic description of 19th-century texts. *Gumanitarnaya nauka Yuga Rossii: mezhdunarodnoe i regional'noe vzaimodeystvie*. Conf. proc. Elista: Kalm. Hum. Res. Inst. of RAS, 2016. Pp. 280–281. (In Russ.)